

PÅ FÖREKOMMEN ANLEDNING

Jag oroas. Över vikande intresse för kunskap och över fallande respekt för skillnaden mellan sant och falskt. Över världsledande politikernas skamlösa likgiltighet inför sina egna lögnen. Över kunskapens framtida öde i vårt samhälle, här som i andra länder. Hur ska det gå? Håller vi på att få ett kunskapsfientligt samhälle mitt i det gränslösa flödet av ständigt ny kunskap? Ja, risken är stor.

Men oro är inte lika med hopplöshet. Vi människor kan bättre. Vad bygger jag det på?

Människan är en unikt läraaktig art, som passande nog också har en osedvanligt stor lust att lära. I stort sett livet igenom ägnar vi oss åt att ta reda på saker, destruktiva saker såväl som konstruktiva. Det kanske avtar lite mot slutet, men det upphör inte, trots vår vetenskap om att döden på ett ögonblick upplöser vårt mångårigt hopsamlade kunskapsförråd. Det mesta av det vi kan har vi lärt oss, antingen på eget initiativ eller genom andras aktiva inverkan. Det är också unikt. Det finns ingen annan art på jorden för vilken erfarenheten har lika stort inflytande på det vi kan, det vi är och det vi gör. För alla andra arter spelar det genetiska programmet en större roll och erfarenheten en mindre roll än de gör för oss. Plus många andra avgörande

skillnader, som en del mot bättre vetande försöker förneka eller förminska betydelsen av.¹ Därför är också variationen större mellan människors samhällen än mellan till exempel schimpansernas. Och därför har också det mänskliga samhället en dynamik som saknar motstycke i djurvärlden. Med tiden har mänsklighetens samlade kunskapsförråd blivit mycket stort, och även om kunskap inte bara vinnas utan också förloras växer förrådet hela tiden.

En viktig sida av detta förråd gäller kunskapen om oss själva. Människan är inte bara en allmänt nyfiken art, utan dessutom exceptionellt nyfiken på sig själv. Kanske är just detta en följd av vår nyfikenhet på varandra – min på dig och din på mig – och av vår mänskligt unika förmåga att med blickar ordlöst avkoda andras intresse för oss. Via en annans blick på mig leds min uppmärksamhet mot samma föremål som dennas – mig, och så är självreflektionen igång tillsammans med intresset för människan mittemot och världen runtom.²

Så varför oroas? Vi nås ju ständigt av nya vittnesbörd om människors mångsidiga nyfikenhet och om alla deras aktiviteter för att stilla och reta den, stilla och reta den, om och om igen. Livet ut.

Vanja och Kasper går med sin farmor på Historiska museet. Efter fyra timmar av botaniserande bland skärmar och utställningsföremål börjar det kanske bli dags att runda av. De har ändå varit här i fyra timmar. Då säger Kasper: »Farmor, jag tycker att det här besöket är något av ett misslyckande.« Snopet? Eller tycker han att de har varit på museet för länge? Trött, hungrig, uttråkad? Dags att gå? »Ett misslyckande? Hur menar du då?« »Vi har ju inte sett Bäckaskogskvinnan.« »Då

gör vi det.« Fattas bara. Så det är bara för farmor att traska vidare för att bese det sittande stenåldersskelettet. Vanja är med på noterna, lika omätlig som sin lillebror och oftast den som leder snokandet bland de historiska artefakterna. Efter fem timmar, bevittnandet av Bäckaskogskvinnan inkluderat, tycker alla att det blev ett mycket lyckat museibesök, Kasper också.

Naturligtvis är de här barnen inte alltid omätligt nyfikna. De har ofta annat för sig än att förvärva kunskap, någon enstaka gång till och med just ingenting. Men samtidigt finns den där, en vetgirighet som inte behöver lockas fram och som heller inte verkar ha något givet ändamål utöver sig själv. Den är en hunger som inte stillas. Dessutom sipprar kunskap in också när den inte eftersträvas, när de växande hjärnorna nästan inte ens vet om att det sker.

Långt ifrån alla barn är så här nyfikna. En del blir letargiska av att leva i kravlöst välstånd, medan andra saknar utrymme för den obegränsade nyfikenhetens lyx i ett liv som alltför mycket handlar om att överleva. Men den spontana frågvisheten karaktäriserar ändå barn i särskild grad, tror jag. Fattiga som rika.

Och sedan? Sedan fortsätter kunskapsbehovet att driva oss, såsom det än så länge (och förhoppningsvis livet ut) driver Vanja och Kasper, men för flertalet med tiden hämmat av ansvar och plikter utan att för den skull någonsin upphöra att alstra kaskader av frågor om världens tillstånd och öden. I hoppigivande många fall fortsätter det ända tills bleka döden lösgör den samlade kunskapen från sina mänskliga bärare. Jag har åtskilliga gånger sett hur äldre – dit jag numera måste räkna mig själv – och gamla och riktigt gamla människor bara fortsätter och fortsätter att söka kunskap om världen, men också

hur de fortsätter att söka långsiktiga lösningar på världens problem istället för att mest ägna sig åt att minnas hur det var. De gör det envist och framåtriktat och utan hänsyn till att de knappast kommer att få vara med själva den dag då de föreslagna lösningarna kanske materialiseras. Jag har bevittnat den här osläckliga lågan i många sammanhang: på sommarskolor för äldre, i seniorakademier och på kunskapskryssningar, där deltagarna har demonstrerat en lust på allt slags kunskap, från lagarnas historia till djurens ögon till supernovor och så vidare.

Livet ut. Så varför oroas? Därför att det finns gott om mindre upplyftande vittnesbörd.

För många år sedan skulle jag leda en panel av forskare och politiker vid ett litet seminarium i Riksdagshuset. Det var ett förmöte inför en begivenhet som kallades Samspråk, en serie timslånga dialoger i Almedalen mellan samhällsforskare och politiker. Samspråk, som började 2007 och fortsatte i tio års tid, gick ut på att ett par forskare inom humaniora och samhällsvetenskap skulle presentera vetenskapliga rön av betydelse för de beslut politikerna hade att fatta, varefter ett par politiker ombads reagera på vad de hade hört. Därefter följde en dialog mellan parterna. Det brukade vara närmare tio sådana dialoger på en och samma dag. Förhoppningen var att politikerna skulle förmås väga in det verkliga kunskapsläget när de förberedde sig för den kommande höstens knapptryckningar så att de inte bara skulle låta styra sig av partipiskor och ideologi.

Den önskade effekten uteblev – både vid förmötet i Riksdagshuset och vid sommarseminarierna i Almedalen. I Riksdagshuset deklarerade politiker från höger till vänster att nog

var de intresserade av kunskap och visst ville de ta hänsyn till den i sin fortsatta gärning. Men lika unisont framhöll de att den kunskap de tänkte bygga på måste komma från publikationer med samma ideologiska orientering som de själva hade. Vänsterpartisten ville helst läsa vänstervetenskap och moderaten helst borgerlig vetenskap – som om det vore under sådana villkor kunskap produceras i ett land med fri forskning. Tablå. Knappast tecken på Vanjas och Kaspers och seniorernas nyfikenhet. Inte särskilt nyfiket alls. Mest krampaktigt. I grunden kunskapsfientligt och mycket olyckligt, eftersom ett samhälle behöver politik och politiker som förmår vara trolösa mot sina uppfattningar om verkligheten motsäger dem.

Det var inte mycket bättre i Almedalen, trots att publiken strömmade till allteftersom åren gick och en och annan dialog verkligen öppnade deltagarna för nya, kunskapsgrundade tankar. Jag minns särskilt en dialog om rösträttsåldern. Kunde den sänkas till femton år? Här var politikerna tilltalande obestämnda och påtagligt sökande, i verklig dialog med forskarna. Så de finns, de där politikerna som ibland lösgör sig från sina åsiktskontrakt. Men i övrigt inte många tecken på nyfikenhet eller på kunskapens inverkan på tanken. Det styrktes av den enkät vi gjorde ett av åren där en fråga gällde om politikerna till följd av dialogerna hade ändrat uppfattning om någonting. Ingen kunde rapportera det. Inte en enda.

Fromma förhoppningar alltså. Också exemplet kan tyckas vara av det frommare slaget. Hur farligt kan det vara? Vad annat kan man vänta sig? Enligt min mening är det farligt, sett till följderna för kunskap, tolerans och demokrati. De här politikernas rädsla att utsättas för kunskap från en avsändare med

främmande ideologi skiljer sig inte nämnvärt från den destruktiva gruppbyggnad vi idag ser breda ut sig i de sociala medierna på det världsomspännande digitala nätet (som naturligtvis också ger spridning åt verklig kunskap). Det är bara skalan som nu är så ofantligt mycket större. Det är frågan om en kommunikation på global nivå, men ack så gruppegoistiskt kunskapsfientlig. En liten världsomspännande grupp håller samman kring misstron mot att det någonsin skett några månlandningar – så får experterna säga vad de vill. Och en annan grupp har bestämt sig för att homeopatiska preparat är hälsobringande, trots att forskarna tydligt kunnat visa att de är helt verkningslösa, frånsatt en viss placeboeffekt. Och i en tredje förening tänker fortsätta att anse att de blir sjuka av elektricitet, fast rader av välkontrollerade studier gång på gång misslyckats med att finna något som helst samband mellan det ena och det andra. Och så vidare, och så vidare.

Attityden är inte väsensskild från politikernas ryggmärgsreflex vid seminariet i Riksdagshuset, inte heller olik den brist på verklig dialog som kännetecknar de politiska debatternas hektiska positionsmarkeringar. Men otåligheten är sannolikt större idag. De gränslösa möjligheter som nätet ger människor i alla hörn av världen att snabbt och utan större ansträngning förse sig med små sekvenser av information och desinformation ger en tillvänjning som riskerar att slå ut den uthållighet som krävs för att tillägna sig bred och djup kunskap. Det gäller än så länge mer för yngre människor än för äldre.³ Men också min läskondition har försämrats trots årtionden av träning. Förr kunde jag sitta timme efter timme. Nu börjar jag flacka med blicken efter en halvtimme, suktande efter den lättuggade

informationens snabba kolhydrater – och en chokladbit.

Så det finns skäl till oro, en oro som hotar att växa till skräck inför ett antal häpnadsväckande groteskerier i nutid. Tänk bara på den häxbrygd som är dagens USA: enorma militära muskler, en gigantisk ekonomi vars position som världsledande samtidigt är hotad, kraftigt ökande ekonomiska klyftor under en lång följd av år ackompanjerade av ökade kunskapsklyftor i spåren av ett skolväsende i förfall.⁴ Det är en brygd som frambringat den monstruöst opålitliga politikern Donald Trump. En man som tycks kunna göra vilka sakpåståenden som helst och ändå hyllas av närmare hälften av den amerikanska väljarkåren. En man som nu i förfärande fart dessutom omsätter sin kunskapsfientliga hållning i praktisk politik. Om han gör verklighet av alla sina ignoranta intentioner är världen i verklig fara.

Så den framställning som följer har tillkommit på förekomsten anledning. Jag ska ta det från början. Det kräver visst tålmod. Se till att ha det, gärna i sällskap av ett äpple och en bit choklad.

I. DRIFTEN ATT VETA

MÄNNISKANS SPONTANA STRÄVAN EFTER KUNSKAP

Vad är kunskap? Det är att med goda skäl hålla något för sant som också är det. Men det är också att besitta färdigheter. Att veta hur det är och veta hur man gör är i själva verket två ömsesidigt beroende och varandra förstärkande sidor av det vi kallar kunskap.⁵

Allmänt talat behöver vi människor inte trugas till att söka kunskap. Vi gör det spontant. Alla. Det sa redan Aristoteles: »Det är naturligt för alla människor att vilja ha kunskap. Ett tecken på det är vår höga värdering av sinnena.«⁶ Han var säkert inte den första som sa det, men utan tvivel en av världshistoriens mest energiska sanningssökare. Inte utan framgång, trots att mycket visat sig vara alldeles fel.

Helt visst söker vi kunskap bara för nöjet att öka vårt vetande, som Kasper och Vanja och seniorerna på kunskapskryssning. Men vi gör det också för att vi måste, för att vi inte skulle överleva utan att veta hur det verkligen förhåller sig med det ena och det andra. Det betyder att det aldrig så spontana kunskapssökandet till stora delar är oss påtvingat av omständigheter.

Det betyder däremot inte att kunskapen som sådan bara flödar in, att vi skulle vara ett slags passiva kunskapskärl som bara

fills på. Vi söker den aktivt, på gott men också på ont. Nöjes-skäl och nödvändighet gör alltså att vi inte behöver ett uppdrag att söka kunskap för att söka den. Men samma skäl gör också att vi ibland lika aktivt söker undvika som vinna kunskap. Det är en central iakttagelse. En annan lika central iakttagelse är att kunskapsivern ändå vinner i längden, sett till den mänskliga historien som helhet.

Det är naturligtvis fler arter än människan som för sin fortlevnad behöver göra sig förtrogna med omständigheterna och hur dessa ideligen förändras. Också för de andra djuren är sådan förtrogenhet delvis grundad på erfarenhet och inte omedelbart och endast på det som de har med sig i sitt genetiska program.

Det mänskliga kunskapsökandet och de mänskliga kunskapsvinstererna är samtidigt av ett slag som går långt utöver vad någon annan art klarar av. Vi har ett förstånd som överskrider de andra djurens – stundtals också ett överlägset oförstånd i förhållande till våra intressen som art. Det ligger till grund för såväl privata som samhällsliga projekt utan motstycke i djurvärlden. Det behöver inte bevisas. En av förklaringarna till denna uppenbara skillnad är att vi människor inte nöjer oss med att konstatera hur det är i världen, utan också verkar burna av en oavvislig önskan just att söka förklaringar på det mesta, bland annat med hjälp av allmänbegrepp, liksom av en ofta överlagd önskan att gör något åt sakernas tillstånd.⁷

Det där är ingen nyhet. Driften att förklara är en egenskap som tillskrivits människan länge, säkert också långt innan filosofen Immanuel Kant gjorde det på sitt mångomtalade sätt. För Kant var »förklaringen« en tankefigur som uppträder i

varje människas hjärna oberoende av de sinnesdata som också tränger sig på.⁸ Världen kan därför inte skådas som den är, utan filtreras genom en redan på förhand installerad idé om att allt har en orsak, ansåg han. Frågan är bara hur han i så fall kunde göra anspråk på att veta allt detta om hjärnan, som om han hade exklusiv och oförmedlad tillgång till kunskap om just detta så kallade *a priori*-förhållande.

Hur som helst, som den människa man är kan man undra varför människor har så svårt att låta bli att fråga varför och varför vi är så bra också på att finna orsaker på de fenomen vi intresserar oss för – liksom att se orsaker där de inte finns. Jag tror att det väsentligen har att göra med vår exceptionella förmåga att i tanken handskas med problem och händelser som inte är på plats, antingen därför att de är skynda för oss eller också därför att de redan har passerat, hör framtiden till eller bara är ett uttryck för våra fantasier och vårt önsketänkande.

Ett uttryck för denna rika föreställningsförmåga är just de språkliga begreppen. Vi behöver till exempel inte se många elefanter förrän vi sluter oss till att de tillhör en hel klass av fenomen som förtjänar att betecknas med ett gemensamt ord, godtyckligt valt men med en avgränsad och lätt insedd betydelse. Sedan lever elefanten som en kategori i vår föreställningsvärld, oavsett om vi någonsin får syn på fler exemplar av djuret. Vi tror att de finns fast vi inte ser dem. Ibland tror vi också på existensen av det vi aldrig har skådat överhuvudtaget. Ett exempel på det är att vi anser oss leva i något vi kallar samhälle trots att ingen av oss någonsin har fått syn på samhället som sådant, utan bara på en mängd människor, aktiviteter och föremål som vi associerar ihop till begreppet samhälle. De flesta av oss är

också beredda att ge nationella beteckningar på det samhälle vi lever i, till exempel »Sverige«, som trots flaggviftande, nationaldagar och annat är lika mycket av en abstraktion som det samhälle det betecknar. Försök att peka på Sverige – det går inte. Och ändå kan man på goda grunder hävda att det finns.

Vi klarar utmärkt väl av att leva med sådana föreställningar om existensen av det vi inte kan se. Vi har som art till och med haft stor glädje av att vi kan det, för det hänger ouppslösligt samman med just det som gör oss till människor och med vår exempellösa utvecklingshistoria. Vi hade inte varit vad vi är utan denna förmåga, nära knuten till förmågan att minnas det som varit (och inte längre är) och till förmågan att använda oss av minnena för att planera för framtiden (som ännu inte är).

Vetenskapen och religionen är båda uttryck för denna förmåga, för trots att de väsentligen har lett i olika riktningar opererar deras företrädare båda med det dolda eller osynliga som grundläggande kategorier. Att religionen gör det är självklart – det är dess nerv. Men detsamma gäller för vetenskapen i dess försök att finna generella mönster och förklaringar till fenomenen i och runt oss. Att fenomen uppträder med viss regelbundenhet ser vi alla. Natt blir dag, dag blir natt – om och om igen. Förskjutningen över årscykeln mellan nattens och dagens timmar likaså. Men själva den naturlag som framtvingar upprepningen kan inte skådas i sig själv, den lika lite som samhället eller den föreställda men allestädes frånvarande guden. Människorna är fullt synliga, men det där samhället som de bildar genom sitt samspel – försök att peka på det! I ena fallet en inomvärldslig osynlighet, i andra fallet en utomvärldslig.

Allt detta kunskapssökande sker utan att någon måste be

oss särskilt om det. Utan uppdrag, med eller utan pengar. I bästa fall bidrar kunskapen till att hjälpa oss att bemästra tillvaron bättre och bättre. Så kan man beskriva innebörden av det som ibland kallas kulturell evolution, det att samhället förändras genom ett kulturellt urval utan att ha någon genetisk förändring av människan som förutsättning.

Detta betyder också att betydelsen av mänskliga påfund – det jag här kallar just kultur – ökar med samhällets utveckling. Verkar det mystiskt? Det är det inte. Ju mer av samhället som konstitueras av det som människor har tillfört det genom sin kreativitet och sin unika förmåga till överföring av kunskap och erfarenheter inom och mellan generationer, uppåt såväl som nedåt, desto mer av den fortsatta samhällsutvecklingen beror av det som människor hittat på och lyckats föra vidare. Glasögon är ett materiellt påfund, utmärkt som illustration till det jag menar. När de väl hade uppfunnits, och så småningom hade börjat serietillverkas, blev det också möjligt för långt fler att fortsätta läsa långt upp i åren. På så sätt bidrog glasögonen till att minska de biologiska och öka de kulturella förutsättningarnas betydelse för vem som kan läsa. Så har det fortsatt och så fortsätter det med tusen och en saker – och »icke-saker«. Ett exempel på det senare är det institutionella arrangemang som kallas lagar, vilka med tiden alltmer kommit att baseras på idén om likhet inför lagen och erbjuda skydd mot den »naturliga« nävrätt som gjorde de allra svagaste skyddslösa. Det är exempel på iakttagelsen att kulturens betydelse ökar med kulturens egen utveckling.